

Lidský svět a příroda*

Evžen Neustupný

O tom, že žijeme v přírodě, málokdo pochybuje. Přitom ke skutečnosti, že v moderním světě je prakticky celé naše okolí vytvořeno člověkem, ať vědomě a cíleně (artefakty) či nevědomky (ekofakty), se lidé staví rozpačitě. Mnoho z nás má nedotčenou přírodu za ideál, ke kterému bychom se měli zase nějak přiblížit. Chci upozornit, že dnešní skutečnost takovým teoriím nenahrává, protože už dávno žijeme v lidském světě a nikoliv v přírodě. Elementy lidského světa jsou dnes dostatečně rozvinuty, abychom je dokázali charakterizovat a odlišit od elementů přírodních. Měli bychom si to uvědomit a hledat, co z toho vyplývá. Mnoho nám naznačí poznání období, kdy vznikal lidský svět jako protiklad přírody. Před přístupem k vlastnímu tématu objasním některé pojmy, které budeme používat.

POJEM ARTEFAKTU

Pro pochopení teorie lidského světa (minulého i současného) jsou klíčovými pojmy artefakt a člověk. Vymezení, které zde podávám, je nutně poněkud nedostatečné. Artefaktem budeme rozumět předmět, který lidé záměrně zformovali, aby jim sloužil k nějakému účelu. Charakterizuje ho tedy:

- vytvoření lidskými bytostmi nebo bytostmi, které jsou vývojově na cestě k člověku,
- předmětnost (vylučují se myšlenkové konstrukty – ideofakty),
- intencionalita tvůrčího procesu,
- vyjádření této intencionality formálními příznaky (zformování),
- využití artefaktu k nějakému účelu.

Kategoriemi účelu jsou zejména praktická funkce, společenský význam a symbolický smysl. Stanovisko, že jediným účelem artefaktů je jejich praktická funkce, například směřující k úspěšnému přežití jedince nebo skupiny jedinců, je dávno překonáno.

Artefakty nemají jen jeden druh účelu, i když moderní „užitkové“ výrobky se o to snaží (například druhy šroubů). Tak třeba sekeromlat je **praktický** nástroj (má funkci), často i zbraň (má **společenský** význam) a někdy je to i odznak bojovníka nebo nějaké nadpřirozené bytosti (má **symbolický** smysl) – a to všechno může platit u téhož artefaktu současně. Kromě toho může být artefakt (od)znakem identity, například etnické příslušnosti. Každý artefakt je v myšlenkovém světě lidí rovněž ideofaktem, pojmem, a má **jméno** (označení) v nějakém přirozeném jazyce.

Příklad artefaktu, který by neměl účel, neznám, ale existují předměty, které mají účel, aniž by to byly artefakty. Praktickou funkci tak mohou mít například i nástroje v podobě neopracovaných přírodních předmětů, které jinak definici artefaktu nevyhovují – třeba nezformované valouny použité jako palice (tzv. izoláty). Společenský význam se připisuje také zbraním v podobě neopracovaných kamenů. Symbolický smysl lidé někdy přičítají i skalám, o kterých věří, že jsou to zkamenělé nadpřirozené bytosti atd. Takové předměty tvoří blízké okolí artefaktů, i když jimi nejsou.

Artefakty nelze ztotožnit jen s **nástroji**, ale ani s předměty nebo **věcmi** obecně. Slovo „předmět“ (objekt) zdůrazňuje – na rozdíl od artefaktu – pasivní pozici, tedy něco, co je předmětem nějaké činnosti. Termíny „předmět“ nebo „věc“ také zahrnují, vedle artefaktů, i předměty přírodní nebo neurčené.

Pojmem blízkým artefaktu je **ekofakt**. Je to „negativ“ artefaktu, nutný doplněk jeho existence. Je vytvořen člověkem, ale na rozdíl od artefaktu není jeho tvorba intencionální a nemá primárně žádný účel. Běžné ekofakty představuje odpad a znečištění, vznikající při tvorbě a užití artefaktů. Nelze vytvořit artefakt, aniž bychom současně nevytvořili celou řadu ekofaktů.

* Poprvé otištěno v časopise Vesmír 97, 2018/2, s. 108–110.

ČLOVĚK

Biologie zkoumá člověka jako živočicha, medicína jako ekofakt pozmeněný lidskou činností (částečně také činností přírody) s cílem vrátit ho do ideálního přírodního stavu.

Tak jako artefakty navazují na fyzikální a chemické objekty předchozích fází Země, lidé navazují na živou přírodu. Všestranná podobnost primátů s člověkem je nepopíratelná, až na to, že opice neformují artefakty a také jen sporadicky používají nástroje v podobě nezformovaných přírodních předmětů.

Dvojice **artefakt a člověk** je nejčastěji nazírána jako protiklad, kde jeden pól je mrtvý (bez vlastní dynamiky) a druhý živý, dynamický. Zatímco v případě artefaktu si neodborníci nejsou jisti definicí, v případě člověka takové pochybnosti obvykle nevznikají. Asi nejčastěji zastávaným názorem je myšlenka formulovaná Benjaminem Franklinem, že člověk je živočich obdařený (logickým) myšlením nebo nástroji.

Budu argumentovat, že artefakty (nikoliv však nutně nástroje nebo předměty obecně) tvoří společně s lidmi jednu entitu se dvěma aspekty. Artefakty nejsou věci, které by vznikly a působily bez tvůrčího záměru člověka, přestože materiálem a formou mohou připomínat předměty neživé přírody. A lidé nejsou přírodní substance se zvířecím vědomím, jsou to bytosti formované vytvářením a používáním artefaktů v rámci lidské společnosti. Ke své tvůrčí činnosti využívají materiálů a energetických zdrojů přírody a tím se přírodě vzdalují.

Jakkoliv tělo člověka podléhá přírodním obvyklostem, člověk není samostatná přírodní bytost, která vznikla bez účasti artefaktů a mohla by existovat bez nich. Korelace mezi rozvojem lidského vědomí a rozvojem artefaktů je příliš silná, než aby ji bylo možno zpochybnit.

VZNIK LIDSKÉHO VĚDOMÍ

Paralelismus mezi vytvářením artefaktů a lidským myšlením začíná zhotovením prvních artefaktů a spočívá v uvědomění lidoopů, že jejich přání (úmysl, intenci) lze aplikovat například na štěpné kameny.

Nicméně vytvoření této již lidské intence (vedené artefakty oddělitelnými od lidského těla) směřovalo jednak do oblasti tvorby artefaktů, jednak do oblasti myšlení (vytvoření pojmu s jeho vlastnostmi). „Tvoření“ nového artefaktu bylo nyní možno provádět jak v předmětné, tak i myšlenkové podobě. S tím, že myšlenková verze mohla být daleko rychlejší a daleko rozmanitější. Vznikající lidé získali možnost „experimentovat“ ve své hlavě a výsledky srovnávat s tím, co vytvářeli svými rukama. Jinak řečeno, vědomí se relativně osamostatnilo od praktických manipulací. K podobným procesům docházelo i později při rozšiřování logických nástrojů a při každém tvůrčím aktu (vytváření artefaktu): účastnily se ho obě složky – věcná i logická. Vznikal tak **paralelismus mezi věcným tvořením a myšlením**.

Vztah mezi vědomím člověka na jedné straně a jeho praktickým životem (který zahrnuje tvorbu a používání artefaktů) na straně druhé byl vždy jednou ze základních otázek společenských věd. Jak vyplývá z předchozího odstavce, mezi obojím existuje jasný paralelismus, který se zdá naznačovat, že jedno je odvozeno z druhého. Avšak nutný vztah mezi člověkem a artefakty ukazuje, že ani řešení „materialistické“ ani „idealistické“ není patřičné.

Důležitou roli v úvahách o těchto otázkách hrají ideofakty. Jsou určitou paralelou artefaktů ve vědomí lidské společnosti, nejsou to odrazy artefaktů. Ačkoliv ideofakty reziduují v hlavách lidí, jsou to uvědomované a uznané pojmy, které jsou nějak externalizované (v podobě řeči, v písmu, ve formě artefaktů apod.); myslím, že si zaslouží „příponu“ **fakty**. Ideofakt je určitý systém pojmových jednotek, z nichž každá sestává ze strukturované množiny pojmů, jejich vlastností a relací. Ideofakty se realizují tím, že jsou v dané společnosti uznány (akceptovány) a externalizovány, například ve formě produktů přirozeného jazyka nebo ve formě artefaktů. Některé moderní ideofakty vytvářejí velmi rozsáhlé a komplikované systémy (například vědecké teorie), které mohou být již velmi vzdáleny od artefaktů paralelizujících jejich základy (náboženství).

ARTEFAKTY A SPOLEČNOST

Formy pěstního klínu ve starším i středním paleolitu, stejné všude, kde se najdou, dokazují, že tehdejší (před)lidské bytosti nežily izolovaně. Existovala sice nadále nestandardizovaná štípaná industrie předchozího období (tzv. pebble tools), ale přes četné pokusy archeologů definovat další ustálené formy kamenných artefaktů nevěřím, že by míra standardizace byla významná.

Teprve tzv. levalloiská technika a středopaleolitická drasadla znamenají v tomto směru změnu. Zásadní obrat však přináší až štípaná industrie a umění mladšího paleolitu přibližně před 40 000 lety.

Jednotnost staropaleolitických a středopaleolitických artefaktů na obrovských územích dokazuje, že už bytosti tohoto období nežily v nepřátelských zvířecích smečkách, kde by každá vnější osoba byla nepřítelem. Za takových poměrů by totiž nemohly fungovat meziskupinové kontakty, nutné pro udržení forem artefaktů.

Ačkoliv tedy už ve starším paleolitu existovaly nezvířecí vztahy založené na artefaktech, dovedeme si je obtížně představit, protože na této úrovni se do dnešní doby nedožily žádné předlidské skupiny.

Od středního paleolitu se artefaktové opozice objevují ojediněle a od mladšího paleolitu pak pravidelně; lze předpokládat, že některé z nich spojovaly odlišné artefakty se skupinami lidských bytostí. Tato odlišnost už nebyla striktně vázána na jejich biologické vlastnosti. Vytvářejí se elementy lidské společnosti, které pak v pozdějších dobách produkují složité sítě společenských vztahů.

Lidská společnost je strukturovaná množina osob, které sdílejí artefakty, algoritmy jejich vytváření a jejich použití. V důsledku toho lidé jedné společnosti (partikulární kultury) sdílejí také některé sociální principy a ideje, které v lidském světě produkují artefakty a lidé. Současnou společnost si nelze představit bez artefaktů, jako jsou nejrůznější druhy materiálů, druhy energie a elektronických přístrojů; ty nemohou existovat bez lidí, kteří ovládají příslušné artefakty a ideofakty včetně jejich struktur. **Společnost nelze pojmovat bez artefaktů jen na podkladě studia „lidí“ a jejich ideologických a politických vztahů.**

POJEM LIDSKÉHO SVĚTA

Nejen mnoho laiků ale i archeologů se domnívá, že artefakty jsou pouze prostředky poznání lidského světa, nikoliv tento svět sám. Nálezy se považují jen za hmotné prameny minulosti (sic!). Pravým předmětem archeologie má být společnost, „duchovní“ kultura a historie lidí, kteří jakoby se vědcům za „hmotnými prameny“ skrývali. Historie se lze dopracovat srovnáváním textů, ať už starých (prameny) nebo současných (literatura).

Takové názory jsou podle mého mínění mylné. Základním východiskem archeologie (a teorie artefaktů) musí být již zmíněná teze, že neexistují lidé bez artefaktů, a že neexistují artefakty, které nejsou dílem člověka. Entitu, jejíž jádro tvoří společně artefakty a lidé (vytvářející a užívající tyto artefakty), nazveme lidským světem. Budeme tak tudíž označovat především

- souhrn primárních nerozlučitelných dvojic artefakt-člověk,
- struktury, které tyto dvojice vytvářejí, a to i struktury myšlenkové (ideofakty),
- vlastnosti a účely dvojic i jejich produktů,
- příběhy, které tyto dvojice realizují.

NĚKTERÉ PROBLÉMY TEORIE LIDSKÉHO SVĚTA

Obecná teorie artefaktů a ekofaktů nebyla doposud vytvořena; až se to stane, zahrne v sobě i archeologickou teorii. Je otázka, jak s touto skutečností naloží sociologie, psychologie a tradiční historie, jejichž předmětem je lidská společnost a jednotlivci, nikoliv lidský svět. Jsou to samostatné vědy s dlouhou historií a měly by jimi zůstat, pokud se vyrovnají s teorií artefaktů.

Abych osvětlil, jakými problémy se zabývá teorie artefaktů, uvedu některé příklady. První z nich se týká tvůrčího charakteru artefaktů.

Tvůrčí charakter artefaktů

Mezi částí intelektuální veřejnosti převládá téměř opovrhlivý postoj k artefaktům. Na rozdíl od kupříkladu krásné literatury a části výtvarného umění jsou to špinavé věci, které nepřispívají k rozvoji ducha. Jako tvoření označují přívrženci tohoto proudu maximálně produkci „velkých“ uměleckých děl, uznaných společností. Tento postoj je živěn sdělovacími prostředky a některými ideology. Lidé, kteří mají artefakty rádi a obklopují se jimi (u nás je to většina populace), jsou shrnováni pod pojem „spotřební společnost“, který má zřetelně pejorativní smysl.

Teorie lidského světa, a zejména její část – teorie archeologie – soudí, že všechny artefakty jsou lidským výtvořem, výsledkem tvůrčího procesu. Určitou změnu přináší až vydělování umění z celkového tvoření artefaktů v mladším paleolitu. Ale ani pak neexistuje žádná objektivní hranice, která by oddělovala například umění od neumění, tedy od hromadné výroby užitečných věcí. Pravděpodobně neexistují lidské artefakty, které by měly pouze praktické vlastnosti a jejichž forma by byla dána výhradně jejich

praktickým účelem. Jedno je jisté: celý minulý lidský svět i naše přítomnost jsou naplněny artefakty – lidskými výtvy, které jsou nepochybně tvůrčím produktem lidí v tom smyslu, že příroda (žádná její část) je nevytváří; mají arbitrární formy, které příroda nezná.

Arbitrárnost

Tvůrčí zformování artefaktů se projevuje v jejich vlastnostech. Dlouho se předpokládalo, že takové zformování má za cíl zajistit praktický účel, praktickou funkci artefaktů (nástrojů), zaměřenou k dokonalejšímu obstarávání potravy a dalších „materiálních“ potřeb lidí (oděv, obydlí, zbraně apod.). Věda 19. a 20. století předpokládala, že prostřednictvím artefaktů lidé „bojovali o přežití“ v nepřátelské přírodě.

Ačkoliv už velmi záhy archeologové postřehli, že jejich prameny vypovídají také o „duchovnu“ artefaktů (například o náboženství), teprve období tzv. postprocesualismu zhruba od 70. let minulého století ukázalo, že jejich velká část má vlastnosti (rysy, znaky), které nejsou prakticky účelné. Jde o to, co už bylo v té době v lingvistice známo jako arbitrárnost. Na základě takových arbitrárních znaků probíhá komunikace mezi vlastníky artefaktů. Nepřiměřeně velký dům vypovídá o společenském postavení jeho majitele, praktický význam obvykle nemá. Podobně výzdoba nádob.

Objev arbitrárnosti artefaktů má velký význam pro teorii lidského světa, protože jasně ukazuje, že tento svět není příroda a nelze jej na přírodu redukovat.

Dědičnost artefaktů

Další příklad mé teorie se týká dědičnosti artefaktů. Artefakt lze přirovnat k tělesnému orgánu živočichů, který je však od jejich těla oddělitelný a samotnými lidmi stvořitelný. Odtud vyplývá, že hotový artefakt lze přenášet od jednoho lidského individua k druhému, a že přenášet lze také znalost jeho vytváření. Aby lidé získali orgány ve formě artefaktů, nemusí být potomky dárce v přímé linii a nemusí prodělat peripetii přirozeného výběru. Ani forma předávaného (děděného) artefaktu se nemusí předávat přirozenými mechanismy. Nejde ani o lamarckovské pojetí dědičnosti, ani o teorii memů, která je snahou vyjádřit změny artefaktů jako přenos kulturní informace z jedné mysli do jiné (v podstatě tedy tzv. difuzí, dobře známou v archeologii).

Nastíněná dědičnost lidského světa koexistuje s přírodní dědičností na základě DNA, ale evidentně má v lidském světě mnohem větší sílu a význam. Prostřednictvím laboratorních artefaktů se lidé snaží ovlivnit i přírodní dědičnost, která se tak dostává do podřízeného postavení.

Popsaným mechanismem dědičnosti došlo v uplynulých 40 tisíciletích k neobyčejnému rozkvětu lidského světa, například k tomu, že rozsáhlé oblasti naší planety jsou pokryty artefakty, ekofakty a lidmi.

Komplexita artefaktů

Jako třetí příklad své teorie uvedu komplexitu artefaktů. Tento pojem byl dříve nejasný, o komplexitě se mluvílo především v souvislosti s organizací společnosti. Přitom základní strukturování komplexity artefaktů je dostatečně zřetelné.

Pěstní klín staršího a středního paleolitu nebo hliněná nádoba jsou příklady **jednoduchých** artefaktů, vyrobených z jednoho kusu materiálu. Mají různé části, které je strukturují a definují jako pojmy lidského světa (ideofakty), tyto části jsou ale od celkového artefaktu neoddělitelné.

Sekera s topůrkem nebo oštěp s kovovým hrotem jsou případy **kombinovaných** artefaktů. Skládají se ze dvou nebo více dílů, které jsou oddělitelné a jsou zpravidla vytvořeny každý z jiného materiálu. Tyto díly mají účel jen v rámci celku, nikoliv odděleně.

Vesnice jako celek je **složený** artefakt, jehož částmi jsou jednotlivá hospodářství případně domy. Každá část má svoji samostatnou existenci a účel.

Dělení artefaktů na jednoduché, kombinované a složené by bylo čistě formální, kdyby nešlo prokázat, že v tomto pořadí nastupují artefakty v čase: kombinované a složené lze masově doložit až v posledních 40 tisíciletích. Ještě významnější je korelace těchto forem komplexity s duchovním vývojem nejstarších lidí a jejich předků. V nejstarším období (asi od 2 milionů let do zhruba 40 tisíc před Kristem, tj. od nejstaršího paleolitu do středního paleolitu) nedovedeme prokázat umění, náboženství a složitější formy pohřebního ritu. To všechno se masově objevuje až v období 40–30 tisíc před Kristem, společně s kombinovanými a složenými artefakty.

Je zřejmé, že vytváření a užívání kombinovaných a složených artefaktů je předmětnou formou základních artefaktových algoritmů, které paralelizují logické myšlení moderních lidí. Můžeme se tudíž domnívat, že skuteční lidé, s plně vyvinutou logikou jakou máme my, neexistují na Zemi o mnoho déle než 40 tisíc let.

Lidský svět a jeho okolí

V regionech, jako je střední Evropa, tvoří dnes většinu pozorovatelného okolí lidí artefakty a ekofakty. Novodobé smrkové lesy v nižších a středních polohách Čech jsou artefakty, surovina pro další výrobu.

Stavy divoké zvěře jsou kontrolovány člověkem. Vrabci, v mém dětství všudypřítomní, téměř zmizeli, pravděpodobně v důsledku kulturních mechanismů. Atmosféra a vody obsahují znečišťující látky (ekofakty), i když se situace mění. Zásahům lidského světa zatím úspěšněji odolávají jen hlubší vrstvy Země, vyšší vrstvy její atmosféry a vesmír.

Za této situace překvapuje, že artefakty nemají žádnou obecnou teorii (pokud vím celosvětově) a nic takového se na žádné naší univerzitě nepřednáší. Nejblíže je archeologie a dílčí technické disciplíny, ale to je nedostatečné.

Živost a mrtvost v lidském světě

Artefakt je tedy součást nerozlučitelné dvojice artefakt–člověk, která je prodloužením lidského těla (například sekera), a není tudíž mrtvou přírodninou. Je důležité vyzvednout, že je to součást odlučitelná. Bytosti živé přírody takové oddělitelné orgány nemají. V důsledku toho nepatří do živé přírody ani lidské tělo se vždy přítomným artefaktem, ani samotný artefakt vytvořený člověkem; tyto elementy lidského světa nelze ale ani chápat jako součásti mrtvé přírody.

Protože dvojice artefakt–člověk je nerozlučitelná, ani u člověka nelze tvrdit, že je živý nebo mrtvý, pokud je spojen s artefakty schopnými plnit nějaký účel. Barokní umělec, který vytvořil dílo, jež je stále s námi, sice zemřel jako přírodní bytost, ale právem se o něm rovněž říká, že nezemřel (nadneseně, že je nesmrtelný).

ZÁVĚRY

V předchozích odstavcích jsem ukázal jak teorie archeologických artefaktů přerůstá do teorie artefaktů všeobecných, tedy i současných. Žijeme v lidském světě, nikoliv v přírodě. Artefakty jsou součástí našeho světa a nelze je oddělit od lidského elementu. Tím méně lze lidstvo stavět proti artefaktům, jak se o to pokoušejí někteří extrémisté.

Věcná tvořivost lidí, vytváření artefaktů, ukazuje ve starších obdobích jasnou souvislost s fungováním lidského mozku a lze se domnívat, že podobný vztah mezi dvěma základními elementy lidského světa je vlastní i pozdějším obdobím naší fáze existence Země. Vznik a užívání artefaktů formuje obdobně i lidskou společnost. Lidský svět je světem lidí vytvářejících a užívajících artefakty a současně světem artefaktů vytvářených a užívaných lidmi.

V pozdějších dobách dochází k podstatnému rozvoji artefaktů i lidí a rozvoji jejich strukturování. Prohlubuje se vysoký stupeň společenské komplexity; síť lidského světa vytvářejí „velmi složité systémy“ a připravuje se další fáze naší planety, kterou bude pravděpodobně charakterizovat vydělení myšlení z lidského světa (dnešní elektronika to zatím dělá jen velmi elementárně). Tyto tendence jsou však rozvinuty natolik slabě, že by bylo nezodpovědné o nich dále spekulovat.

Komplexita současnosti nebyla zatím uspokojivě zkoumána. Převažuje marxistický přístup, kde ekonomika, vedená nástroji jakožto součástí výrobních sil, determinuje všechno ostatní. V opozici k tomu je názor, že demiurgem je nemateriální tvůrčí síla, ať božská, nebo lidská, která koneckonců vytváří i „materiální kulturu“. Jak vyplývá z tohoto článku, moje vidění problému je odlišné. Lidský svět tvoří artefakty a lidé (vytvářející a užívající artefakty) a obě složky se vyvíjejí paralelně. Ačkoliv lidský svět (který artefakty a lidé vytvářejí) má svoje kořeny v přírodě, není přírodou: je to nová fáze planety Země.

Lekce, kterou dostáváme z dosavadního vývoje archeologie a kterou musíme dále rozvíjet v jiných oblastech poznání, portrétuje tedy lidský svět jako překonání živé přírody a novou dominanci na této planetě. Je to teorie optimistická, která vede kupředu neomezený počet let a staletí. Na této cestě se vyskytují problémy, které však lidstvo svými artefakty překonává.

Teze, že patříme přírodě a musíme poslouchat její zákony, je mylná. Jsme lidé – bytosti, které už dávno svou podstatou přírodu opustili, když vytvořili artefakty podléhající jiným zákonitostem a srostli s nimi.

The human world and nature

The human world is a duality its two inseparable constituents being artefacts and humans (including their society, brain, logic and emotions); it behaves according to its own rules, e.g. in the sphere of inheritance. Both the partners do not exist in separation from each other, e.g. human society without artefacts. The human world replaces living Nature in its role of the deciding determinant on the planet Earth.

(English by Evžen Neustupný)